

พุทธจิตรกรรมล้านนา : คติธรรมและความเชื่อสู่การสร้างสรรค์ ผ่านจิตรกรรมฝาผนัง

Lanna Buddhist Painting : The morals and beliefs into Creativity Through Mural Painting

อำนาจ ชัดวิชัย

เทพประวิณ จันทรแรง, พูนชัย ปันธิยะ

Amnat Khadvichai

Thepprawin Chanraeng, Phoonchai Punthiya

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus

Corresponding Author, E-mail : kingkong_emmi@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ข้อ 1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของพุทธจิตรกรรมล้านนา 2) เพื่อวิเคราะห์คติธรรมและความเชื่อที่ปรากฏในพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง 3) เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ในการสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนาเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่า

1) พุทธจิตรกรรมเป็นศิลปะที่สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของจิตรกรผู้สร้างสรรค์จินตนาการและ แรงบันดาลใจ พร้อมทั้งรวบรวมความรู้สาขาอื่นๆ มาใช้แล้วถ่ายทอดความคิดความรู้สึกออกมาเป็นภาพเขียน บอกเล่าเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา วิถีชีวิตชุมชน และวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีของล้านนา

2) คติธรรมและความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมฝาผนังในแต่ละวัดของล้านนา จำแนกเนื้อหาคติธรรมและความเชื่อจากงานพุทธจิตรกรรมออกเป็น 5 กลุ่ม คือ (1) พุทธประวัติ (2) ทศชาติชาดก (3) พระมาลัย (4) ชาดกนอกนิบาต (5) ประเพณี และความเชื่อล้านนา ปัจจัยเหล่านี้ได้เรียบเรียงเนื้อหาไว้ และนำมาใช้วิเคราะห์ทางคติธรรมและความเชื่อของชาวล้านนาให้เกิดการสร้างสรรค์ผลงานพุทธจิตรกรรมล้านนา

3) องค์ความรู้ในการสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนา สามารถสะท้อนองค์ความรู้ในแง่มุมต่างๆ แบ่งออกเป็น 4 ด้าน คือ (1) สะท้อนวิถีชีวิต (2) ความเชื่อเรื่องไตรภูมิ (3) บำรุงและสืบทอดศาสนา (4) สะท้อนความนิยมทางด้านศิลปศึกษาในแต่ละยุคสมัย เพื่อนำองค์ความรู้มาสร้างสรรคงานจิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปศาสนาสืบไป

คำสำคัญ: พุทธจิตรกรรม, คติธรรมและความเชื่อ, ล้านนา

Abstract

This research article It has three objectives: 1) to study the history of Lanna Buddhist paintings 2) to analyze the morals and beliefs that appear in the Lanna Buddhist paintings through murals 3) to synthesize the body of knowledge in creating Buddhist painting of Lanna This is a qualitative research.

The results showed that. 1) Buddhist painting is an art that reflects the wisdom of a painter who creates imagination and inspiration, as well as gathers knowledge in other fields. used to convey thoughts and feelings into a painting tell a story about Buddhism community way of life and the culture, traditions and traditions of Lanna.

2) Morality and beliefs appear in the murals in each Lanna temple. Distinguish the content of morals and beliefs from Buddhist paintings into 5 groups: (1) Buddha history (2) Thotsachat Jataka (3) Phra Malai (4) Jataka outside Nibat (5) Traditions and beliefs of Lanna These factors have been compiled. and used to analyze the morals and beliefs of the Lanna people in order to create a work of Lanna Buddhist painting.

3) Knowledge of Lanna Buddhist Painting Creation able to reflect the body of knowledge in various aspects, divided into 4 areas: (1) reflecting the way of life (2) the belief in Triphum (3) nurturing and inheriting religion (4) reflecting the popularity of art education in each era to bring knowledge to create paintings related to Buddhism forever.

Keywords: Buddhist paintings, Morality and beliefs, Lanna.

บทนำ

พุทธจิตรกรรมล้านนานั้นเป็นศิลปะที่สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของจิตรกรผู้สร้างสรรค์ จินตนาการและแรงบันดาลใจพร้อมทั้งรวบรวมความรู้สาขาอื่นๆ มาใช้แล้วถ่ายทอดความคิด ความรู้สึกออกมาเป็นภาพเขียนโดยบอกเล่าเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา วิถีชีวิตชุมชน วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีในยุคนั้นๆ โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเป็นจิตรกรรมเนื่องใน พระพุทธศาสนาที่มีแบบแผนสืบทอดกันมาเป็นประเพณีอันยาวนาน เกิดจากความพากเพียรและพลัง ศรัทธาในพระพุทธศาสนาของจิตรกรเอง เพื่อชักชวนให้ผู้ชมที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้ว เห็น ภาพเขียนแสดงเรื่องตามที่ได้รับฟังมา คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจะติดหูติดตาและติดอยู่ในใจ ทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสยิ่งขึ้น ถือได้ว่างานพุทธจิตรกรรมได้มีส่วนสืบทอดพระพุทธศาสนาให้คงอยู่สืบไป

พุทธจิตรกรรม เป็นสื่อของการบันทึกเรื่องราวต่างๆ ให้แก่สังคม แทนการสอนด้วยวาจา จิตรกรรม หรือภาพเขียนฝาผนังที่อยู่ในโบสถ์วิหาร มักแสดงเรื่องราวที่ต้องการถ่ายทอดออกสู่สังคมอย่างมีระบบเพื่อแสดงความสำคัญเฉพาะ การวางเค้าโครงเรื่องราวของภาพจิตรกรรม การวาง โครงสร้างของสี ขนาดสัดส่วนของคน สัตว์ และสิ่งของต่างๆ ซึ่งประกอบเป็นเรื่องราวนั้น ต้องวางเค้า โครงในลักษณะที่ส่งเสริมองค์พระประธาน ให้มีลักษณะเด่น จะเห็นได้ว่า ภาพเขียนฝาผนังในโบสถ์ วิหารต่างๆ ทำให้เราเกิดความรู้สึกสงบร่วมเย็น เพราะมีการวางเค้าโครงของการใช้สี เส้น รูปทรงต่างๆ ของภาพจิตรกรรมแวดล้อมพระประธานอย่างถูกต้องจิตรกรรม คือ งานศิลปะสาขาหนึ่งที่เรียกว่า วิจิตรศิลปะหรือวิสุทธิศิลปะ หมายถึง ศิลปะบริสุทธิ์ ซึ่งเกิดจากการสรรค์สร้างของจิตรกร ให้ปรากฏออกมาเป็นภาพเขียน คือ เป็นการสร้างสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมให้ปรากฏเป็นรูปธรรม อันจะทำให้ผู้ชมรู้สึกได้โดยทางอินทรีย์สัมผัส ที่ทำให้เกิดความประจักษ์แห่งศิลปะนั้น และมีผลให้จิตใจเป็นสุข ในทางคุณธรรม จริยธรรม และสุนทรียศาสตร์ นั่นก็คือจิตรกรรมเป็นเครื่องส่งเสริมให้จิตใจสูงขึ้น ถ้า จิตรกรรมใดไม่ทำให้ผู้ชมเกิดความรู้สึกปิติยินดีอิ่มเอิบใจ หรือสะท้อนใจแล้วจิตรกรรมนั้นก็ไม่มีคุณค่า (มโน พิสุทธิรัตนานนท์, 2547: 101)

จะเห็นได้ว่าในปัจจุบันพุทธจิตรกรรมเป็นการวาดภาพหรือระบายสีด้วยลวดลายอันเกิดจากสัญญาอันวิจิตรของจิตรกร มีการกระทำกิจกรรมด้วยการเขียน การระบายสี การทำสีให้เรืองรองและการสลักสี เป็นต้น ลงบนพื้นผิวที่ราบเรียบหรือแผ่นกระดาน แผ่นผ้า ฝาผนัง ด้วยความวิจิตรแห่งจิต ของจิตรกรอันเป็นเรื่องราว ที่เกี่ยวเนื่องในพุทธศาสนา เช่น เรื่องพุทธประวัติชาดก ไตรภูมิ ปรีศนาธรรม เป็นต้น ที่จิตรกรสร้างสรรค์

ขึ้นจากความคิด ความบันเทิงและจินตนาการจนเกิดเป็นมโนภาพ และด้วยพลังแห่งสมาธิ ฝีมือ ความชำนาญ ความประณีตและแรงศรัทธา ถ่ายทอดออกมาจากมโนทัศน์ให้ปรากฏเป็นภาพเขียน คือ การสร้างสรรค์ สิ่งที่เป็นคติธรรม นามธรรมให้ปรากฏเป็นรูปธรรม ให้ผู้รับรู้หรือผู้ชม ได้รู้สึก โดยทางอินทรีย์สัมผัสในระดับปรากฏการณ์ นอกจากเป็นการประดับตกแต่งแล้ว (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 23) ยังเป็นการเล่าเรื่องและแสดงคติธรรมบางประการไปด้วย สะท้อนให้เห็นความเป็นไปทางประวัติศาสตร์โบราณ ชีวิตความเป็นอยู่ของคนแต่ละยุคแต่ละสมัย และทำให้เกิดประจักษ์แห่งศิลปะนั้นด้วย

จากการที่ได้กล่าวมาข้างต้น พุทธจิตรกรรมล้านนามีการสะท้อนให้เห็นถึงวิถีความเป็นอยู่ของคนในสังคม ระบบการปกครอง วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนาของคนล้านนาในอดีตได้เป็นอย่างดี วัดในล้านนามีหลายวัดที่มีภาพจิตรกรรมฝาผนังที่มีความสวยงามและทรงคุณค่าและได้สะท้อนเรื่องราวของยุคสมัย สภาพสังคม วิถีชีวิต ความเป็นอยู่และความเจริญของบ้านเมือง เป็นภาพที่ผู้วาดเขียนอย่างวิจิตรงดงาม จึงมีความสำคัญและถือเป็นมรดกของชาวล้านนา ปัจจุบันนี้การสื่อสารโดยใช้ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนล้านนา ดังนั้นผู้วิจัยจึงเล็งเห็นถึงความสำคัญประวัติความเป็นมาของพุทธจิตรกรรมล้านนาที่มีคุณค่าและความงดงาม รวมทั้งคติธรรมและความเชื่อ รูปแบบการสร้างสรรคพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง ที่จะเป็นการสืบสานตำนานศิลปวัฒนธรรมที่ล้ำค่าในเชิงศิลป์และศาสตร์ด้านภูมิปัญญาแล้ว ยังเป็นต่อยอดพัฒนาสู่งานพุทธศิลป์ที่ทรงคุณค่าของแผ่นดิน เป็นสิ่งที่คู่ควรอนุรักษ์รักษาไว้และถ่ายทอดสู่การเรียนรู้ โดยจะศึกษาคติธรรมและความเชื่อจากภาพจิตรกรรมฝาผนังของวัดในภาคเหนือจำนวน 8 วัด ได้แก่ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วัดพระธาตุหริภุญชัยวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน วัดทุ่งฝูง อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง วัดบุญยืน อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา วัดเจ็ดยอด อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย วัดหนองบัว อำเภอน้ำโสม จังหวัดน่าน วัดตำม่อน อำเภอลอง จังหวัดแพร่ วัดศรีดอนชัย อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งวัดเหล่านี้ล้วนมีประวัติความเป็นมาที่สำคัญ มีภาพจิตรกรรมที่เก่าแก่ มีเรื่องราวที่เกิดจากคติธรรมและความเชื่อมากมาย ดังนั้นวัดเหล่านี้ที่ผู้วิจัยเลือกนำมาศึกษาจึงน่าจะมีส่วนช่วยในการสร้างองค์ความรู้ความเข้าใจ และเป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าในโอกาสต่อไปได้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของพุทธจิตรกรรมล้านนา
2. เพื่อวิเคราะห์คตินิยมและความเชื่อที่ปรากฏในพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง
3. เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ในการสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนา

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ได้มุ่งศึกษาประวัติความเป็นมา คตินิยมและความเชื่อที่ปรากฏในพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง องค์ความรู้ในการสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนา เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ประกอบด้วยการวิจัยเอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึก ผู้วิจัยนำข้อมูลมาวิเคราะห์และนำเสนอโดยวิธีพรรณนาความ โดยมีรายละเอียดตามขั้นตอนต่อไปนี้

1) การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ดังนี้

1.1) การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช 2539 อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณวิเสส และภาพจิตรกรรมทั้ง 8 วัด

1.2) เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เช่นวิทยานิพนธ์ หนังสือ ตำรา บทความทางวิชาการ และรายงานการวิจัย นิตยสาร อินเทอร์เน็ต สิ่งพิมพ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง กับการสร้างงานพุทธจิตรกรรมล้านนา

2) การวิจัยภาคสนาม (Field Research) ลงพื้นที่ภาคสนามเขตพื้นที่การวิจัย และเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการสำรวจชุมชนนี้ใช้วิธีพูดคุย/สอบถามจาก ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทั่วไปในเขตพื้นที่การวิจัยเพื่อเก็บข้อมูลพื้นฐานและสภาพทั่วไปของชุมชน เพื่อใช้เป็นข้อมูลลักษณะทางกายภาพพื้นฐานของชุมชนในเขตพื้นที่การวิจัย เพื่อให้ได้ข้อมูลอันเป็นองค์ประกอบโดยรวมเพื่อสนับสนุนการวิเคราะห์ข้อมูลทั้งหมด

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยเรื่องพุทธจิตรกรรมล้านนา : คตินิยมและความเชื่อสู่การสร้างสรรค์ผ่านจิตรกรรมฝาผนัง เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ประกอบด้วยการ

วิจัยเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกโดยมีวิธีการศึกษาวิจัยเรื่องนี้จะแบ่งเนื้อหาที่ศึกษาออกเป็น 4 ส่วนหลัก ดังนี้

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา

เป็นการศึกษาการสร้างสรรคผลงานพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนังที่มีอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังได้อาศัยข้อมูลจากการสัมภาษณ์ กลุ่มประชากรตัวอย่าง คือพระสงฆ์ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในเขตพื้นที่การวิจัย นักวิชาการที่มีองค์ความรู้ด้านพุทธศิลปกรรมแบบล้านนา ศิลปินที่สร้างสรรค์งานพุทธจิตรกรรมในเขตพื้นที่การวิจัย ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องและประชาชนทั่วไปในเขตพื้นที่การวิจัยรวม 27 รูป/คน การวิจัยเรื่องนี้จะแบ่งเนื้อหาที่ศึกษาออกเป็น 3 ส่วนหลัก ดังนี้

ส่วนที่ 1 ประวัติความเป็นมา ของพุทธจิตรกรรมล้านนา

ส่วนที่ 2 คติธรรมและความเชื่อที่ปรากฏในพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง

ส่วนที่ 3 องค์ความรู้ในการสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนา

2. ขอบเขตด้านข้อมูลและเอกสาร

การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ดังนี้

1) การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช 2539 อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และภาพจิตรกรรมทั้ง 8 วัด

2) เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เช่นวิทยานิพนธ์ หนังสือ ตำรา บทความทางวิชาการ และรายงานการวิจัย นิตยสาร อินเทอร์เน็ต สิ่งพิมพ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง กับการสร้างงานพุทธจิตรกรรมล้านนา

3. ขอบเขตด้านพื้นที่ การวิจัยเรื่องพุทธจิตรกรรมล้านนา : คติธรรมและความเชื่อสู่การสร้างสรรคผ่านจิตรกรรมฝาผนัง ผู้วิจัยได้ทำได้มุ่งเน้นการวิจัยพื้นที่ในประเทศไทย โดยเฉพาะเขตพื้นที่ในอาณาจักรล้านนา ประกอบด้วย 8 จังหวัดภาคเหนือตอนบน มุ่งเน้นศึกษาจากงานพุทธจิตรกรรมล้านนา ตามศาสนสถานที่สำคัญในแต่ละจังหวัด ที่มีรูปแบบทางคติธรรมและความเชื่อ ด้านพุทธศิลป์ ประเพณี วรรณกรรมล้านนา และประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่เกี่ยวข้องและปรากฏอิทธิพลของพุทธจิตรกรรมของล้านนา

4. ขอบเขตด้านประชากร

กลุ่มประชากรผู้ให้ข้อมูลหลักในการวิจัยครั้งนี้แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม รวมจำนวนผู้ให้ข้อมูล ทั้งหมด 27 รูป/คนในพื้นที่วิจัยดังนี้

- กลุ่มที่ 1 พระภิกษุสงฆ์ในพื้นที่การวิจัย จำนวน 9 รูป
 - กลุ่มที่ 2 นักวิชาการด้านพุทธจิตรกรรมล้านนา จำนวน 6 คน
 - กลุ่มที่ 3 ศิลปินผู้สร้างงานศิลปะล้านนา จำนวน 12 คน
- และประชาชนในพื้นที่วิจัย
รวมทั้งสิ้น จำนวน 27 รูป/คน

ผลการวิจัย

1. ประวัติความเป็นมาของพุทธจิตรกรรมล้านนา

จากการศึกษาวิจัยพบว่า พุทธจิตรกรรมล้านนา ศิลปวัฒนธรรมของแคว้นล้านนานั้นมีความสัมพันธ์กับแคว้นไค้เคียง ทั้งที่เจริญขึ้นก่อนและที่เติบโตร่วมสมัยกันมาทางตะวันตก คือ ทริภุญชัย มอญ-พม่า ทางเหนือ คือ จีนตอนใต้ ไค้แคว้นล้านนา คือ สุโขทัย ส่วนล้านช้างอยู่ทางตะวันออก การรับอิทธิพลด้านศิลปกรรมของล้านนาในระยะแรกเกี่ยวข้องกับการเมืองที่เจริญขึ้นก่อนทางทิศตะวันตกเป็นสำคัญ โดยมีการแลกเปลี่ยนสังสรรค์ในระยะต่อมา กับศิลปะสุโขทัย ซึ่งมีความต่อเนื่องมาจนถึงยุคทองของศิลปกรรมล้านนาในต้นพุทธศตวรรษที่ 21

จิตรกรรมฝาผนังล้านนา แบ่งผลงานออกได้เป็น 3 ระยะ คือ ระยะที่ 1 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 – 21 เป็นจิตรกรรมยุคแรก ระยะที่ 2 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 – 24 พบที่เขตจังหวัดลำปางเท่านั้น ลักษณะภาพจิตรกรรมฝาผนังของทั้ง 2 ระยะ ได้รับอิทธิพลจากศิลปะพม่า ระยะที่ 3 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นผลงานในยุคปลายลักษณะโดยทั่วไปของจิตรกรรมอยู่ในแบบกึ่งคลาสสิกถึงพื้นบ้าน มีความนิยมรูปแบบภาพเล่าเรื่องเป็นหลัก เรื่องราวที่เขียนเป็นคตินิยมเฉพาะของชาวล้านนา โครงสีที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นสีแดงและสีน้ำเงิน

พุทธจิตรกรรมล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 มีข้อสังเกตของงานพุทธจิตรกรรมล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 ไว้ว่า อาจจำแนกออกเป็น 2 ระยะคือ ช่วงครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ 25 ยังคงความเป็นงานแบบประเพณีดั้งเดิม ระยะที่สองช่วงราว พ.ศ. 2480 – 2500 ได้รับอิทธิพลแนวคิดภาพเหมือนจริงแบบศิลปะตะวันตก และงานเขียนเลียนแบบภาพพิมพ์ชุด ส.ธรรมรักษ์ดี โดยมีข้อสังเกตที่สำคัญดังนี้ ประการแรก ช่วงครั้งแรกพุทธ

ศตวรรษที่ 25 มีความแตกต่างกันทางฝีมือของช่าง ประการที่สอง ช่วง พ.ศ. 2480 – 2500 จุดเด่นคือเทคนิคทางทัศนียวิทยา (perspective) ซึ่งเป็นการรับผ่านจากสายตาการเขียน จิตรกรรมจากศิลปะ

พุทธจิตรกรรมล้านนา หรือภาพวาดลายเส้นของล้านนามีความหลากหลายในกรรมวิธีและวัสดุที่ใช้ในการสร้างสรรค์งาน โดยจำแนกประเภทของพุทธจิตรกรรมแบ่งได้ 5 ประเภท คือ 1) พุทธจิตรกรรมลายเส้น 2) พุทธจิตรกรรมเอกรงค์ 3) พุทธจิตรกรรมพหุรงค์ 4) พุทธจิตรกรรมสมุดข่อยล้านนา 5) พุทธจิตรกรรมล้านนาแบบประเพณี จิตรกรรมและภาพวาดลายเส้นของล้านน่ายังทำหน้าที่บันทึกสิ่งแวดล้อมบริบทของ สังคมล้านนา ความคิด ความเชื่อ ขนบนิยม เป็นประวัติศาสตร์ เป็นสิ่งที่เกาะเกี่ยวทางจิตวิญญาณ สร้างคุณธรรม ศีลธรรมคุณค่าต่างๆ ในสังคม จิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธ เป็นศิลปะการเขียนภาพสีลงบนฝาผนังเพื่อบอกเล่าเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา และมีแนวคำสอนในพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลักสำคัญ จิตรกรรมฝาผนังของวัดในล้านนานั้นจะประกอบไปด้วย การกำหนดตำแหน่งที่ตั้งที่จะบันทึกเรื่องราวทางพุทธจิตรกรรมล้านนาไว้บนฝาผนัง และได้รับการเขียนในที่ต่างๆ กัน สามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มสำคัญ ดังนี้ 1) พุทธจิตรกรรมในกรุเจดีย์ 2) พุทธจิตรกรรมในอาคารหลังคาคลุม 3) พุทธจิตรกรรมทางคติมธรรมพระพุทธศาสนา

2. วิเคราะห์คติมธรรมและความเชื่อที่ปรากฏในพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง

จากการศึกษาวิจัยพบว่าในภาพจิตรกรรมฝาผนังของวัดที่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดพระธาตุหริภุญชัยวรมหาวิหาร อำเภอเมืองจังหวัดลำพูน เป็นภาพพุทธจิตรกรรมที่เขียนจบภายในห้องภาพ คือ จิตรกรรมพุทธประวัติทั้งหมดเขียนขึ้นภายในกรอบสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่เต็มผนังทั้งสองด้านโดยเริ่มจากผนังทิศใต้ด้านในพระวิหาร จุดเด่นของจิตรกรรมแห่งนี้คือ การประพันธ์วรรณกรรม ประเภทโคลงกำกับไว้เป็นคำอธิบายในแต่ละภาพด้วย ด้านรูปแบบงานจิตรกรรม ช่างไม่เคยใช้แบบเขียนภาพ แต่อาศัยภาพที่เกิดจาก ความคิด และความทรงจำจากประสบการณ์ชีวิต สิ่งสำคัญคือการสอดแทรกวิถีชีวิตชาวล้านนาไว้ด้วย

ในส่วนทศชาติชาดกจะมีคติมธรรมและความเชื่อในการบำเพ็ญเพียรบารมีของพระโพธิสัตว์ก่อนเสวยพระชาติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและ ปรับเปลี่ยนสถานภาพสู่พระพุทธเจ้า ทศชาติชาดกนับเป็นกลุ่มชาดกที่มีความสำคัญในคติบารมี 10 ประการ ประกอบ

ด้วย ทาน, ศีล, เนกขัมมะ, ปัญญา, วิริยะ, ขันติ, สัจจะ, อธิษฐาน, เมตตา และอุเบกขา จะพบได้จากภาพพุทธจิตรกรรมในวิหารหลวงวัดทุ่งฝุง อ.วังเหนือ จ.ลำปาง ฝีมือในการสร้างสรรค์ หลวงพ่อคำป้อ ทูสะนะ ซึ่งเป็นแบบช่างพื้นบ้านแห่งนี้ จุดเด่นของงานได้สอดแทรกภูมิปัญญาชาวบ้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น เช่น การทำบุญงานต่างๆ

พุทธจิตรกรรมล้านนาเรื่องพระมาลัยพบได้น้อยมาก ส่วนใหญ่มักปรากฏในจิตรกรรมผืนผ้า ตามวรรณกรรมมาลัยเค้าและมาลัยปลาย และในส่วนของงานพุทธจิตรกรรมฝาผนังที่พบคือวัดบุญยืน อ.เมือง จ.พะเยา โดยช่างน้อง อินชัยเทพ เป็นเรื่องพระมาลัยปรากฏในผนังสกัดหน้า (ช่างเขียนออกแบบภาพเล่าเรื่องจากซ้ายมือ ผู้ชมเดินเรื่องไปทางขวา) ฉากแรกเป็นพระมาลัยบิณฑบาตและรับดอกบัวจากชายทุกตะ ช่างเขียนภาพอาจจำลองการเก็บดอกบัวของชายทุกตะในหนองน้ำให้เป็นบรรยากาศกว้านพะเยา พุทธจิตรกรรมแห่งนี้มีเนื้อหาแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ตามพื้นที่ผนังวิหาร ส่วนแรกเขียนในผนังสกัดหลังด้านหลังพระประธาน เป็นเรื่องพุทธประวัติตั้งแต่ประสูติไปจนถึงปฐมเทศนา – อนิมิสเจติย ส่วนที่สองเขียนในผนังสกัดหน้า เป็นเรื่องพระมาลัย ส่วนที่สามเขียนเริ่มจากมุมผนังทางทิศตะวันออกเฉียงใต้เขียนเรื่องเวสสันดรชาดกเริ่มจากกัณฑ์ทศพรไล่เรียงไปทางผนังตอนใน แล้วมาเริ่มกัณฑ์กุมารบรรพทางผนังมุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือจนสุดถึงฉาคนครกัณฑ์ทางด้าน นอกสุดของผนังมุมทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พุทธจิตรกรรมแห่งนี้ เขียนบรรยายตัวภาพต่างๆ กำกับไว้ด้วยอักษรไทย ภาษาไทยในตัวภาพแต่ละฉาก ภาพพุทธจิตรกรรมในวิหารแห่งนี้ พบว่ามีความสอดคล้องกับคติธรรมและความเชื่อในเรื่อง “แนวคิดเรื่องการสร้างบุญโดยการสร้างภาพวาดด้วยวิธีการผาติกรรม” และ “หลักคิดเรื่องไตรลักษณ์” ซึ่งเป็นคติธรรมและสัจธรรมในคำสอนของพระพุทธศาสนา รวมไปถึงข้อคิดในด้านคติธรรมแก่การให้ทานบารมีอีกประการ

ชาตกนอกนิบาตที่เป็นลักษณะเด่นในงานพุทธจิตรกรรมที่ศึกษานี้ คือชาตกหงส์หิน นิทานชาตกเรื่องสังข์ทอง เรื่องสุวรรณหงส์ ปัญญาสาตก และจันทฆาตชาตก เป็นวรรณกรรมที่ได้รับความนิยมมากในล้านนา พบการประพันธ์ทั้งในรูปแบบ โคลง คร่าวธรรม หรือสำนวนเทศน์ และคร่าวขอ พบได้ที่ภาพพุทธจิตรกรรมวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ มีคติธรรมและความเชื่อที่ปรากฏในพุทธจิตรกรรมล้านนา พบว่า ภาพพุทธจิตรกรรมเป็นเรื่องสุวรรณหงส์ ที่เขียนโดย “หนานโพธา” นั้น หนานโพธามีคติความเชื่อและตั้งใจที่จะลอกเลียนลวดลายและศิลปกรรม ให้ใกล้เคียงกับแบบแผนของจิตรกรรมรัตนโกสินทร์ให้มากที่สุด เห็นได้จากความพยายามที่จะใช้กรอบเส้นสีเทาแบ่งรูปภาพ

การสวดแทรกกลายคลื่นน้ำ นางเจือก สัตว์ในจินตนาการ พวกวารีกุญชร และตรงคปากษิณ เป็นต้น ในส่วนของภาพพุทธจิตรกรรมเรื่องสังข์ทองฝีมือของ เจ็กเส็ง นี้ มีสิ่งที่น่าสนใจไม่น้อย ด้วยการที่เจ็กเส็ง ได้เขียนภาพสามัญชน สะท้อนคติธรรมและความเชื่อของวิถีชีวิตชาวบ้านลำนานลงไปด้วย อาทิ แม่ญิงลำนานกำลังหาน้ำล้าง หนุ่มสาวชาวบ้านกำลังเกี่ยว พาราสีกัน ภาพแม่ญิงลำนานเปลือยอก ภาพชายหนุ่มโห่ชาที่สักหมึกดำ เป็นต้น พร้อมกันนี้ เจ็กเส็ง ยังใส่ลายเส้นของตนเองลงไปในการเขียนด้วย ด้วยการวาดภาพเหมือนของตนเอง ฝากไว้บนกรอบช่องหน้าต่างบานกลางด้านทิศเหนือ เป็นรูปชายหนุ่มสวมหมวกไว้ หนวดไว้เครายาว นั่งประสานมือในท่าชันเข่า

และในส่วนของพุทธจิตรกรรมลำนานของวัดหนองบัว อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน พบว่า ภาพพุทธจิตรกรรมในพระอุโบสถนั้นที่มีเรื่องราว และแง่มุมที่แอบแฝงอยู่ในภาพเขียน ซึ่งจะสะท้อนทั้งภาพวิถีชีวิต ภูมิปัญญา สังคม วัฒนธรรมในขณะนั้นๆ สำหรับภาพในวัดหนองบัวนั้น จะวาดเป็นชาดกนั้นเป็นเรื่อง “จันทคาร” เป็นชาดกในหนังสือปัญญาชาดก ปัจฉิมภาค คนเหนือเรียกว่า คำวธรรมจันทคารปู้จี เป็นเรื่องราว มีรัก โศก สนุกสนาน นิยมสอนให้ลูกหลานเอาแบบอย่าง มีทั้งความกตัญญูกตเวที ความเมตตา กรุณา ความซื่อสัตย์สุจริต จนถึงการเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และในส่วนของวัดด้าม่อน อำเภอละงู จังหวัดแพร่ พบว่าภาพพุทธจิตรกรรมในวิหารแห่งนี้เป็นการเล่าเรื่องชาดกนอกนิบาตที่มีวรรณกรรมปัญญาชาดกมาเกี่ยวข้อง และถูกเขียนขึ้นเพื่อสวดแทรกการเป็นสื่อหรือถ่ายทอดหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ เข้าใจยากให้เข้าใจง่ายต่อคนทุกระดับชั้น เรียกว่าใช้สื่ออันเป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมผ่านทางสื่อคือบทบาทการดำเนินชีวิตบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์และบุคคลที่เกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์

ด้านพุทธจิตรกรรมอันเกี่ยวเนื่องจากประเพณี สังคม วัฒนธรรมด้านพระพุทธศาสนาอันเป็นกระบวนการสร้างความสัมพันธ์กับวรรณกรรมลำนาน อันมีลักษณะความสัมพันธ์ด้านการดำเนินชีวิต มีขนบธรรมเนียม สังคม และประเพณี ซึ่งสามารถกล่าวได้ว่า กลุ่มงานพุทธจิตรกรรมในเรื่องประเพณีและความเชื่อลำนาน พบว่าวัดศรีดอนชัย อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน นั้นมีรูปแบบศิลปะลำนาน สกูลช่างเมื่อนาน ผสมผสานกับศิลปะรัตนโกสินทร์ ใช้เทคนิคสีอะครีลิคเป็นหลักในการสร้างสรรค์ที่เน้นเนื้อหาไปในทางด้านประเพณี และความเชื่อลำนาน ที่เกี่ยวข้องกับประเพณี 12 เดือนในลำนาน ต้องการให้ทราบว่พระพุทธศาสนานั้นเป็นบ่อเกิดแห่งความเชื่อความศรัทธา สร้างค่านิยมทางวัฒนธรรมด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านศิลปกรรม ด้านการปกครอง ด้านภาษา ตัวอักษร

ด้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่อาศัยปัจจัยสี่ และการสร้างสรรค์ตัวละครบนภาพจิตรกรรมฝาผนังก็เน้นการแต่งกายที่เป็นคนล้านนาในอดีตผสมผสานกับการแต่งกายในยุคปัจจุบันที่สร้างสรรค์ให้เป็นเนื้อเรื่องเดียวกัน

3. การสังเคราะห์องค์ความรู้การสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนา

ผลการศึกษาวิจัยพบว่าในการสังเคราะห์องค์ความรู้การสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนานั้นเกิดจากในภาพพุทธจิตรกรรมหนึ่งภาพสามารถสะท้อนองค์ความรู้ในแง่มุมต่างๆ ได้หลายเรื่อง เช่น (1) สะท้อนวิถีชีวิต (2) ความเชื่อเรื่องไตรภูมิ (3) บำรุงและสืบทอดศาสนา และ(4) สะท้อนความนิยมทางด้านศิลปศึกษาในแต่ละยุคสมัย ช่างเขียนสามารถสอดแทรกเอกลักษณ์ แนวคิด คติความเชื่อและมุมมองของตนเองไว้ในภาพเขียนทางศาสนา โดยที่ไม่ต้องยึดติดกับแบบแผนและหลักเกณฑ์อย่างเก่าทุกภาพ ช่างเขียนล้านนาล้ำที่ที่จะแสดงออกและสร้างสรรค์ผลงานแบบใหม่ขึ้น โดยนำเอาความรู้ของตะวันตกมาประยุกต์ใช้ในงานพุทธจิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางศาสนา ที่ใช้เทคนิคแบบตะวันตกแต่มีบรรยากาศและเนื้อหาในภาพเขียนเป็นแบบล้านนาผสมผสาน ภาพเขียนของศิลปินผู้สร้างสรรค์ผลงานพุทธจิตรกรรมล้านนาเป็นการ เขียนภาพแบบลายเส้น แบบ 3 มิติแบบใช้โทนสีแสดงออกทางความศรัทธา โดยใช้หลักทัศนียวิทยาแสดงระยะใกล้ไกลตามวิชาการตะวันตก หากแต่กิริยาท่าทางของตัวละคร และบรรยากาศทิวทัศน์ในภาพกลับมีเอกลักษณ์เป็นแบบล้านนาอย่างเห็นได้ชัดเจน

อภิปรายผล

ประเด็นที่ 1 ประวัติความเป็นมาของพุทธจิตรกรรมล้านนา ข้อค้นพบจากผลการศึกษาวิจัยสามารถนำมาอภิปรายผลได้ดังนี้ งานพุทธจิตรกรรมของล้านนาเป็นการวาดภาพหรือระบายสีด้วยลวดลายอันเกิดจากสัญญาอันจิตรของจิตรกรมีการกระทำกิจกรรมด้วยการเขียน การระบายสี การทำ14สีให้เรืองรองและการสลัสีเป็นต้น ลงบนพื้นผิวที่ราบเรียบหรือแผ่นกระดาน แผ่นผ้า ฝาผนัง ด้วยความวิจิตรแห่งจิตของจิตรกรอันเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องในพุทธศาสนา เช่น เรื่องพุทธประวัติชาดก ไตรภูมิ ปรีศนา ธรรมเป็นต้น สอดคล้องกับแนวคิดของ น. ณ ปากน้ำ (น. ณ ปากน้ำ, 2555: 16) กล่าวว่าพุทธจิตรกรรมนั้นจัดเป็นงานวิจิตรศิลป์อีกอย่างหนึ่ง ที่สะท้อนให้เห็นถึงศิลปวัฒนธรรม ของประเทศชาติอันมีคุณค่าทางด้านศิลปะและมีคุณประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าที่เกี่ยวกับ เรื่องราวทางประวัติศาสตร์พุทธศาสนา โบราณคดี ชีวิตความเป็นอยู่ของคนในประวัติศาสตร์ เครื่องแต่ง

กาย ตลอดถึงขนบธรรมเนียมประเพณี การละเล่นต่างๆ ในแต่ละยุคสมัยแตกต่างกันออกไป

ประเด็นที่ 2 การวิเคราะห์คตินิยมและความเชื่อที่ปรากฏในพุทธจิตรกรรมล้านนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง ข้อค้นพบจากผลการศึกษาวิจัยสามารถนำมาอภิปรายผลได้ดังนี้ คตินิยมและความเชื่อสามารถใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังที่จะปรากฏเป็นภาพพุทธจิตรกรรมล้านนาที่มีวิธีการสื่อสารของเนื้อหาผ่านการฉายภาพในงานจิตรกรรม จึงมักปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังภายในอาคารหลังคาคลุมเป็นหลัก เนื่องจากเป็นพื้นที่ของการประกอบพิธีกรรมหรือศาสนกิจ สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูศรีปัญญาวิกรม (บุญเรือง ปญญาวิโร/ เจนทร) (พระครูศรีปัญญาวิกรม, 2558: 25) ที่กล่าวถึงมีการนำสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในสังคมอย่างกว้างขวาง ครอบคลุมสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รวมไปถึงงานจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม วัฒนธรรม ประเพณี และพิธีกรรม ในส่วนของงานศิลปกรรมนับตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นต้นมากระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์พบว่า มักถูกนำมาเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนาอย่างเห็นได้ชัด โดยจะสื่อถึงเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา นับตั้งแต่พุทธประวัติ ชาดก ไตรภูมิ จักรวาล วิทยาพระพุทธศาสนา และคตินิยมต่าง ๆ ที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาเป็นภาพจิตรกรรมที่บันทึกเรื่องราวเอาไว้

ประเด็นที่ 3 การสังเคราะห์องค์ความรู้การสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนา ข้อค้นพบจากผลการศึกษาวิจัยสามารถนำมาอภิปรายผลได้ดังนี้ องค์ความรู้ในการสร้างสรรค์พุทธจิตรกรรมล้านนานั้นเกิดจากในภาพพุทธจิตรกรรมหนึ่งภาพสามารถสะท้อนองค์ความรู้ในแง่มุมต่างๆ ได้หลายเรื่อง เช่น สะท้อนวิถีชีวิต ความเชื่อเรื่องไตรภูมิ บำรุงและสืบทอดศาสนา และสะท้อนความนิยมทางด้านศิลปศึกษาในแต่ละยุคสมัย สอดคล้องกับงานวิจัยของกณิกนันท์ อำไพ (กณิกนันท์ อำไพ, 2548: 40) กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทย และไม่จำกัดเพียงความงดงาม ประณีต เท่านั้น จิตรกรรมฝาผนังยังเป็นหลักฐานของชาติ เกิดจากการบันทึกเหตุการณ์และสิ่งต่าง ๆ ในอดีต ไว้ในรูปภาพเขียน โดยสามารถศึกษาลักษณะบ้านเมือง สภาพแวดล้อม ชีวิต ความเป็นอยู่ สังคม วัฒนธรรม จารีตประเพณี ประวัติศาสตร์ วรรณกรรม และโบราณคดี ได้จากภาพเขียนเหล่านี้

องค์ความรู้จากงานวิจัย

พุทธจิตรกรรมที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของประชาชนในล้านนา มีทางด้านสังคม ด้านการเมือง การปกครอง ด้านคติความเชื่อ ด้านวัฒนธรรมประเพณี ด้านภูมิปัญญา ด้าน

การศึกษา ด้านพุทธศิลป์ ในการสร้างสรรค์งานพุทธจิตรกรรมนั้นต้องประกอบไปด้วย 2 ด้าน คือ อรรถวิสัย และภาวิสัย ที่จะเป็นตัวเชื่อมโยงกันในผลงานพุทธจิตรกรรมชิ้นหนึ่งๆ ตามองค์ความรู้ที่ได้วิเคราะห์ออกมา ดังนี้

Perceptual (อรรถวิสัย)		Conceptual (ภาวิสัย)	
Concept (แนวคิด)	แรงบันดาลใจ (Inspiration) ผลงานและวรรณกรรม (Literature)	แนวคิดทฤษฎี (theory) ประวัติศาสตร์ (History) ประเพณีและพิธีกรรม (Traditions and rituals) บริบทชุมชน (Social context)	Concept (แนวคิด)
Form (รูปแบบ)	แนวเรื่อง (Story Background) ศิลปะและเทคนิควิธีการ (Art & Techniques) งานจิตรกรรมฝาผนัง (Murals Painting) ปัญหาและการแก้ไข (Problems and Solutions)		Form (รูปแบบ)
Emotional (อารมณ์)	การมีส่วนร่วมของชุมชน (Community Participation) การเข้าเยี่ยมชมงานศิลป์ (Art Appreciation)	การถ่ายทอดความรู้ (Knowledge Transmission) -ปัจเจกชน (Individuals) -สังคม (Social)	Intellectual (ปัญญา)
Social Impact (ผลกระทบต่อสังคม)	วิถีประชา (Folkways) คติความเชื่อความศรัทธาดั้งเดิม (Traditional Belief)	ความรู้ทางศิลปะ (Art knowledge) เทคนิคทางศิลปะ (Art Techniques)	Personal Impact (ผลกระทบต่อบุคคล)

บรรณานุกรม

- กณิกนันท์ อำไพ. (2548). จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดโพธิ์ปฐมาวาส จังหวัดสงขลา : ภาพสะท้อนสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนสงขลาสมัยต้นรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- น. ณ ปากน้ำ. (2544). จิตรกรรมฝาผนังหนึ่งในสยาม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- มโน พิสุทธิรัตนานนท์. (2547). สุนทรีวิจักษ์ณ์ในจิตรกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- พระครูศรีปัญญาวิกรม (บุญเรือง ปญญาวิโร/เจนทร). (2557). การศึกษาวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). ศิลปะล้านนา. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.